WILLY LINDWER

Wolf en Ryfka

Kroniek van een Joodse familie

2019 Prometheus Amsterdam

Voor het nageslacht van Wolf en Ryfka.
זאב בן יונה ורבקה בת אסתר ז''ל
Ter nagedachtenis aan mijn vermoorde familieleden.

Sjwer tsoe zain a Jid
Het is zwaar om een Jood te zijn.

Titel van een tragikomedie uit 1914 van Sjolem Aleichem (Oekraïne 1859 – New York 1916), gebaseerd op een oud Joods gezegde. Het is een uitspraak die altijd en overal van toepassing is.

Het heeft ook iets van zelfkritiek. Het valt niet mee om je aan alle wetten en gebruiken van het Jodendom te houden.

Sjolem Aleichem is de beroemdste Oost-Joodse schrijver. Hij was dichter, humorist, satiricus en toneelschrijver. Hij schreef in het Jiddisj, de taal die Joden in Oost-Europa spraken, over het leven en het lijden van Joden in dat deel van de wereld. Zijn bekendste werk is Anatevka*, over Tevje de melkboer.*

Kroniek van een Joodse familie

VARSSEVELD 1955

Varsseveld, De Heelweg, De Vennebulten, Westendorp, Slangenburg, Silvolde, Sinderen. Ik fietste er blindelings naartoe. Een Joods jongetje uit Amsterdam, kort na de bevrijding in de Achterhoek. Zou ik zonder de oorlog ooit van deze plekken geweten hebben? Noodlottige omstandigheden hadden ons samengebracht. Zomers lang bracht ik door op de boerderij van Bart Hoftiezer in Varsseveld. Mijn ouders en grootouders waren daar in de oorlog ondergedoken. Nu was het voor mij vakantie. Het ging alsmaar over de oorlog. Over onderduik, over verraad, over mijn grootvader die daar tijdens de onderduik in 1944 door alle ellende was overleden en begraven onder de schuur achter de boerderij. Over de kleine Jopie en Leo die hadden overleefd. Over mijn verraden en vermoorde oom en tante. Over een ingekwartierde Duitse soldaat die met kerstmis een kaninchen, konijn in het Duits, voor die mooie blonde vrouw kwam brengen om een kerstdiner te maken. Die blonde vrouw was mijn moeder. Hij werd verliefd op haar. Hij dacht dat ze de boerendochter was, met haar blonde haar en haar wipneus. Soms stond ik doodsangsten uit op mijn vakanties in Varsseveld. Het was nota bene na de bevrijding, maar er was nog zoveel wat de oorlog in herinnering bracht. Plotseling was alles afgezet. Ik kon na een fietstochtje niet terug. Er was pal naast de boerderij een zware bom ontdekt, net onder de oppervlakte. Vermoedelijk van een bombardement door geallieerden in maart 1945, dat de oude boerderij waar mijn ouders ondergedoken zaten had vernietigd. Ze waren op die laatste oorlogsdag in de Achterhoek aan de dood ontsnapt. Ik had er oneindig vaak overheen gefietst. Het projectiel werd onschadelijk gemaakt. Was de oorlog wel voorbij?

Ik behoor tot de generatie die er niet had moeten zijn. Negen maanden na de oorlog werd ik geboren. Ik ben een bevrijdingskind. De Shoah en de geschiedenis van mijn familie houden me mijn leven lang bezig. Mijn ouders spraken altijd over de oorlog, hoe getraumatiseerd ze ook waren. Dat is bijzonder, omdat

de meeste overlevenden er juist niet over konden praten. Bij ons werd er altijd gepraat en verteld over de lotgevallen van de familie, die speelden mijn ouders constant door het hoofd. Er ging geen dag voorbij of er werd wel op de een of andere manier aan gerefereerd of een verband gelegd. Over de onderduik in Varsseveld, over de dood van mijn opa Wolf, over het verraad van mijn tante Gusta en oom Henri, over de verraadster Gerritje Saalmink, over Auschwitz, over de moord op mijn oma Ryfka en de andere familieleden in Delatyn, over het antisemitische onder de Oekraïners, over mijn vijfjarige broertje Jonas die lang zoek was maar gelukkig gevonden werd, over mijn vierjarig neefje Leo die weggehaald was en als 'onbekend kind' drie concentratiekampen overleefde, over Nederlandse verraders, over de Nederlandse politie, over collaborateurs, over NSB'ers, over angst, over de vernietiging van het Nederlandse Jodendom, en eerder in de eeuw over de vlucht van mijn vader en zijn familie in 1914 naar Wenen, over mijn andere opa Jonas die tijdens de Eerste Wereldoorlog als soldaat in het Oostenrijks-Hongaarse leger een schotwond opliep en daaraan overleed, over mijn ouders die in 1931 vanuit Oost-Europa naar Nederland waren gevlucht voor het antisemitisme, over de vernietiging van het Joodse leven in Galicië waar mijn familie eeuwenlang moeizaam getolereerd werd, over de vernietiging van het hele Oost-Europese Jodendom, over mijn zevenjarig nichtje die de Shoah overleefd moet hebben maar die we nooit hebben kunnen vinden, over onze stateloosheid die drieëntwintig jaar geduurd heeft.

Bijna een kwarteeuw hoorden we nergens bij. Deze lange opsomming is echter verre van compleet. Dat alleen al maakt je radeloos. Het is een leven lang zoeken, praten en proberen te verwerken. Het is het onbegrijpelijke proberen te begrijpen. Ik kan niet anders dan een simpele conclusie trekken uit dit ongewoon ingewikkelde verhaal: Europa heeft in de twintigste eeuw niet veel goeds voor Joden gebracht. Dus ook niet voor mijn familie. Datzelfde geldt voor de achterliggende tweeduizend jaar. Er zijn zo

veel onbeantwoorde vragen. Ik probeer al jaren de stukjes van deze immense legpuzzel op zijn plek te krijgen en te begrijpen hoe dit allemaal heeft kunnen gebeuren. Het is een legpuzzel met oneindig veel stukjes die zoek zijn. De vraag is of die ooit terecht zullen komen en dan nog, of ik het zou kunnen begrijpen. De logica van deze geschiedenis, voor zover je daarvan kan spreken, bestaat niet.

Wolf Kern, de vader van mijn moeder, en Ryfka Lindwer Blei-Gerstenhaber, de moeder van mijn vader, hebben elkaar niet gekend, maar ze hebben wel één ding gemeen: ze hebben beiden de Shoah niet overleefd. Ryfka werd in het plaatsje Delatyn in het huidige Oekraïne met de kogel vermoord. Dat voltrok zich op 16 oktober 1941. Samen met mijn andere familieleden vond ze haar einde in een massagraf. De executies werden voltrokken door de nazi-*Einsatzgruppen*, speciale mobiele moordcommando's die tot taak hadden de Joden in het gebied uit te roeien. Wolf overleed op 8 april 1944 tijdens de onderduik in Varsseveld, een plaatsje in de Achterhoek. De ellende die hem was overkomen werd hem fataal, hij overleed vroegtijdig aan een longontsteking gevolgd door een hartaanval. Tijdens de onderduik schreef hij een lange brief aan mijn moeder en aan zijn andere dochters in het Jiddisj. Daarin vertelt hij over de familie en over het noodlot dat de Joden getroffen had. Het was zijn afscheidsbrief.

Het verhaal van mijn grootouders is een tragische familiekroniek, maar het reikt veel verder dan dat. Het is ook de tragiek van tweeduizend jaar zwerven door de wereld en van Jodenvervolging met een ultieme apotheose in de twintigste eeuw. Deze geschiedenis gaat alle menselijke verbeeldingskracht te boven. Ik ben in zo'n familie met een dergelijke achtergrond geboren.

Het zit verankerd tot in de diepste vezels van mijn bestaan. Ik ken lang niet alle feiten van dit complexe verhaal en ik ben ook niet in staat om het in zijn volle omvang te achterhalen. Laat staan dat ik het zou kunnen begrijpen. Iedere keer ben ik verbaasd als er weer

een klein stukje boven water komt. Het meest recente stukje van dat verhaal zat in een doos die mij in de zomer van 2017 overhandigd werd door een rabbijn die in de streek in Oekraïne waar mijn vader vandaan komt de laatste bewaker van het Joodse verleden lijkt te zijn. De doos bevatte spullen die de Joden van Delatyn bij zich hadden op weg naar hun dood. Sieraden, potjes en pannetjes en glaswerk. Misschien hadden ze nog het idee dat ze die nodig zouden hebben. Ze werden opgegraven rondom de plek waar mijn grootmoeder Ryfka en haar dochters werden vermoord. Het meest huiveringwekkende vond ik op de bodem van de doos. Vijf lege hulzen. Hulzen van kogels die vijf Joden hebben vermoord. Na deze schokkende ontdekking was ik in een andere wereld. Dat zijn de kogels die mijn grootmoeder vermoord hebben! flitste het door me heen. Dichterbij kon de moord op mijn oma niet komen. Het bleken kogels van Duitse en Poolse makelij te zijn. Die laatste moeten door de Oekraïense politie gebruikt zijn, de handlangers van de nazi's. Dat deel van de Oekraïne was immers tussen de twee wereldoorlogen Pools grondgebied. Dit was opnieuw het bewijs dat Oekraïners volop meewerkten om hun Joodse medeburgers van het leven te beroven. Waarom heeft mijn familie daar ooit geleefd, vraag je je dan af.

Een ander stukje van de legpuzzel vond ik in een antiek ijzeren geldkistje dat ik recent van zolder haalde. Ik kreeg het lang geleden van mijn moeder met de woorden 'bewaar dit goed voor later'. Ik heb veel films over de Shoah gemaakt en sprak met overlevenden die de ergste ontberingen hadden doorstaan, maar dat kistje... ik kon het niet openmaken. Ik had het ver weg verstopt. Onbewust wilde ik er niet in kijken. Zou de ellende anders te dichtbij komen? Was het te persoonlijk? De vondst bij de moordplek van mijn oma Ryfka dwong me de kist van mijn opa Wolf open te maken. Ik trof een lange brief aan die hij voor mijn moeder geschreven had, daarbij een zelfgemaakte Joodse kalender. Die was voor hem belangrijk om de Joodse feestdagen niet te vergeten en ze zo goed en kwaad als het ging in ere te houden. Ik wil de term 'feestdagen vieren' niet

gebruiken, want er viel niets te vieren in die tijd. Wolf was een vrome Jood, die kalender was zijn houvast. Hij moet in de onderduik van feestdag naar feestdag geleefd hebben en gebeden hebben om Gods hulp. God was ver weg, maar hij bleef bidden. Hij had zijn Jodenster bij de kalender en de brief gevoegd. Die ster was het brandmerk dat iedere Jood apart zette. Op het kaftje van de brief, eenenveertig volgeschreven velletjes, schreef hij met potlood 'voor Freyda', dat is Jiddisj voor Frieda, de naam van mijn moeder. Hij had de brief in 1943 in een mooi Hebreeuws-Jiddisj handschrift geschreven, zoals alleen Joden uit Oost-Europa dat konden, en schreef de tekst vervolgens over in Duits-Jiddisj. Misschien heeft hij gedacht dat latere generaties geen Jiddisj meer zouden kunnen lezen. Hij had alle tijd van de wereld om zijn gedachten over wat er gebeurde op papier te zetten, want de onderduik duurde oneindig lang. Dat moet saai geweest zijn, maar het gaf vooral angst en totale onzekerheid bij deze opgejaagde man. Dit was voor hem de tijd om in gedachten even in een andere wereld te verkeren. Hij schreef de brief vervolgens zesmaal over, voor iedere dochter een exemplaar, om het voor altijd te bewaren. Zijn nageslacht moest tot in de eeuwigheid weten wat Hitler het Joodse volk had aangedaan. Als hij de naam Hitler schreef voegde hij er steeds 'moge zijn naam worden uitgewist' aan toe. Die afscheidsbrief en de vijf lege hulzen die waren opgegraven bij het massagraf in Delatyn, dwongen mij ertoe om het verhaal van Wolf en Ryfka op te schrijven en mijn familieverhaal in kaart te brengen.

Tijdens de oorlogsjaren vertaalde de schrijver Jef Last een boek van de bekende Joodse filosoof Martin Buber over de vertellingen van rabbi Nachman. Deze rabbi was de achterkleinzoon van de oprichter van het chassidisme, de mystieke stroming die in de Oekraïne ontstaan was en een grote invloed op het Jodendom had. Jef Last vertaalde het boek in de tijd dat de Joodse gemeenschappen in de Oekraïne en elders in Europa uitgemoord werden. Het boek verscheen direct na de bevrijding. Jef Last schrijft in zijn introductie:

De dagen, waarin deze vertaling gemaakt is, zijn de dagen van Jodenvervolging, gruwelijker dan de wereld ooit gekend heeft. Want hoe genadig lijkt ons thans de uitdrijving uit Jeruzalem, of Spanje en Portugal, waarbij de Joden tenminste, met meename vaak van have en goed, naar andere landen konden vluchten, bij dit opgejaagd worden zonder schuilplaats, hoe menselijk begrijpbaar de, als een natuurcatastrofe oplaaiende, maar even snel weer verwaaiende, tragische explosie der uit bekrompenheid en bijgeloof geboren pogroms, vergeleken bij deze koudbloedige, berekende, met alle middelen van techniek en wetenschap doorgevoerde verdelging van een ras, zoals men in de havens een campagne voert tegen schadelijke ratten. Altijd is Israël vervolgd, altijd heeft het aan ziel en lichaam schade geleden, door ons gebrek aan liefde, door afgunst, hoogmoed, domheid van later gekomen volkeren, maar steeds toch lieten de mazen van het net nog ruimte om te ontsnappen, steeds bleef een ruimte voor mededogen, voor hulp, en nooit, zoals nu, heeft men ook de beteren onder ons met brutaal geweld gedwongen, tegen hun hart en geweten in, medeplichtig te worden aan deze misdaad.

ALLEMAAL WEG

Met deze geschiedenis in mijn bagage ben ik in het naoorlogse Amsterdam opgegroeid. Mijn jeugd bracht ik door tussen de puinhopen en restanten van een grote Joodse buurt die er niet meer was. De vernietiging ervan heb ik niet meegemaakt, maar die kreeg ik met mijn geboorte mee, direct na de bevrijding. Als ik met mijn vader door de straten van de oude Jodenbuurt liep, waar we vlakbij woonden, hoorde ik steeds: 'daar heeft die gewoond, en daar die, en daar die, ze zijn allemaal weg, vermoord'.

De oude Amsterdamse Jodenhoek in 1927. Toen ook al Ajax-Feyenoord.

Ik ging in mijn jeugd naar die paar laatste koosjere winkels in de Jodenbreestraat die er nog over waren. Naar slagerij Keizer, naar de winkel van Quiros voor een broodje met koosjere vleeswaren, naar de bakkerij van Theeboom op de hoek van de Oude Schans tegenover het Rembrandthuis. Dat waren de laatste winkels in die oude Joodse buurt. We voelden ons als de laatste der Mohikanen in het desolate en vervallen voormalige Joodse getto, die de Amsterdamse Jodenhoek werd genoemd. Ik slenterde over het Waterlooplein waar nog een echo van het verleden rondwaarde. In 1960 kocht ik er mijn eerste fiets. Een vooroorlogse Simplex, die de oorlog had overleefd. Ik heb hem nooit vervangen. Hij is nu bij mijn neef. Er waren nog een paar ouderwetse Joodse marktlui, een haringman en een opkoper. Op de dekzeilen van de marktkraampjes zag ik de namen Cosman en Kokernoot staan. Ook nog een restant van het Joodse marktleven. Beiden waren voor de oorlog bokser geweest. Ze hadden de oorlog overleefd en hadden zich niet weg laten zetten. De oude Kokernoot was een buurman van mijn vader aan de Oude Schans. Aan zijn platgeslagen neus kon je zijn verleden herkennen. Een grote man met handen als kolenscheppen, een

'*gibber*', zoals ze in Joods-Amsterdam zeiden. Dat is Bargoens, een typisch Amsterdams Joods woord. Het komt uit het Hebreeuws en betekent held en dat was hij, deze sterke man. Je moest geen ruzie met hem krijgen. Mijn vader parkeerde zijn auto wel eens op de plek van deze oud-bokser. Dan was Leiden in last en dan kwamen die grote vuisten tevoorschijn en haalde mijn vader bakzeil. Na een stevige ruzie was het weer koek en ei tussen die twee, zelfs zodanig dat mijn vader eens een mooie oude Hollandse Chanoeka-lamp van hem kreeg, die nu in de woonkamer van mijn zoon staat. De IJtunnel en metro waren de nieuwe heiligen in deze oude Amsterdamse Joodse buurt. Alles moest weg. Afbreken was het credo. Amsterdam moest in de jaren zestig een soort Parijs worden met brede straten en tunnels en daarbij sociale woningbouw. De socialisten waren aan het bewind. Alleen het Rembrandthuis en het monumentale zeventiende-eeuwse Huis de Pinto in de Sint Antoniesbreestraat werden gered. Vraag niet hoe. Geurt Brinkgreve, de vader van mijn beste vriend Maarten, heeft het voor elkaar gekregen. Hij kocht het huis waar eens het voorname Joodse bankiersgeslacht De Pinto resideerde, richtte een stichting op en knokte met het stadsbestuur. Alles werd afgebroken, maar niet het Huis de Pinto. De smalle straat en de oude loop met de bocht zijn in elk geval behouden. Tenminste dat nog. Brinkgreve was de grote pleitbezorger van het behoud van het oude Amsterdam.

